

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340:12

Тарас Гарасимів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
заступник директора – декан повної вищої освіти,
доктор юридичних наук, професор
кафедри теорії та філософії права
Garasumiv_@ukr.net

Тарас Дашо

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри цивільного права та процесу
tyd@kodary.com

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД УКРАЇНИ

© Гарасимів Т., Дашо Т., 2017

У статті комплексно проаналізовано поняття громадянського суспільства як політико-правового явища. Розглянуто джерелознавчий матеріал, який характеризує процес розвитку системи поглядів на громадянське суспільство на теренах України. Досліджено еволюцію поняття громадянського суспільства у працях українських мислителів, зокрема С. Оріховського-Роксолана, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка та ін. Визначено особливості розвитку концепції громадянського суспільства кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у працях видатних українських діячів. Здійснено науковий аналіз проблем побудови громадянського суспільства в сучасних умовах та визначено шляхи їх реалізації на практиці.

Ключові слова: громадянське суспільство; держава; демократія; громадянин; правова держава; державний суверенітет.

Тарас Гарасимів, Тарас Дашо

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ ОПЫТ УКРАИНЫ

В статье осуществлен комплексный анализ понятия гражданского общества как политико-правового явления. Проанализирован материал, характеризующий процесс развития системы взглядов на гражданское общество на территории Украины. Исследована эволюция понятия гражданского общества в работах украинских мыслителей, в частности С. Ореховского, Н. Костомарова, М. Драгоманова, И. Франко и др. Установлены особенности развития концепции гражданского общества кон. ХІХ–

нач. XX в. в трудах выдающихся украинских деятелей. Осуществлен научный анализ проблем построения гражданского общества в современных условиях и определены пути их реализации на практике.

Ключевые слова: гражданское общество; государство; демократия; гражданин; правовое государство; государственный суверенитет.

Taras Harasymiv

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Theory and Philosophy of Law
Sc.D., Prof.

Taras Dasho

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Civil Law and Procedure
Ph.D.

THEORY AND PRACTICE OF CIVIL SOCIETY HISTORICAL AND LEGAL EXPERIENCE OF UKRAINE

This article provides a comprehensive analysis of the concept of civil society as a political and legal phenomenon. The analysis of source material that characterizes the process of development of the views of civil society in Ukraine. The evolution of the concept of civil society in the works of Ukrainian thinkers, including S. Orzechowski–Roxolan, M. Kostomarov, M. Drahomanov, I. Franko et al. The peculiarities of the concept of civil society context. XIX – beg. XX century. in the works of prominent Ukrainian figures. Done scientific analysis of the problems of building a civil society in modern conditions and ways to implement them in practice.

Key words: civil society; state; democracy; citizen; constitutional state; state sovereignty.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток українського суспільства, яке упродовж останніх років на засадах гуманізму та справедливості розбудовує власну державу, інтеграція України у світове і європейське співтовариство актуалізує дослідження та наповнення реальним змістом значної кількості правових понять та правових явищ. Серед них вагоме місце займають теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави, становлення яких тісно пов'язане з відповідним етапом розвитку людства, держави і права.

Формуючись як система відносин та інститутів, незалежних від держави, громадянське суспільство може ефективно функціонувати лише за наявності правової держави, яка керується правом і гарантує існування відповідних соціальних інститутів.

Аналіз дослідження проблеми. Надзвичайно важливу роль у розвитку ідеї “громадянського суспільства” та демократичної правової держави відіграла українська національна ідея щодо створення українського суспільства та держави на засадах гуманізму і справедливості, яка складалася упродовж історичного розвитку визвольної боротьби українського народу. Ця ідея отримала розвиток у працях П. Орлика, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Козачинського та інших.

Науково-теоретичним підґрунтям для дослідження теми стали праці українських і російських науковців: О. Аграновської, С. Алексеєва, В. Бабкіна, Г. Балюк, Н. Бури, В. Головченка, В. Зеніна, Е. Зорченка, М. Козюбри, А. Колодія, В. Копейчикова, М. Костицького, А. Крижанівського, В. Кудрявцева та інших.

Мета статті – визначити основні засади теорії та особливості практики громадянського суспільства на основі аналізу історико-правового досвіду України.

Виклад основного матеріалу. У творах С. Оріховського-Роксолана (XVI ст.) можна знайти суттєві риси громадянського суспільства. Автор визначив основною метою держави гарантію прав і користі кожного індивіда, стосовно якого вона має низку обов'язків. Отже, інтереси громадян, їхні права зумовлюють функціонування державних інститутів, тому основою держави виступає громадянське суспільство. На думку Оріховського-Роксолана, громадяни мають спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів суспільства. А в суспільстві, суспільних відносинах найголовнішим є закон, яким і повинні керуватися всі громадяни. “Закон же, якщо він з душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля... Закон є правителем вільної держави” [1, с. 275].

Погляди І. Вишенського (XVI ст.) пройняті ідеєю природної рівності всіх людей. Його майбутній ідеал – це “царство буття”, де всі люди живуть у злагоді один з одним, рівні між собою в майновому, юридичному і моральному аспектах. На думку І. Вишенського, ці аспекти характеризують не просто суспільство, а вже суспільство іншого виду (громадянське суспільство).

Упродовж XVII – XVIII століть ідеї природного права успішно розвивали вчені Києво-Могилянської академії. Зокрема, Ф. Прокопович стверджував, що природному (переддержавному) життю людей були притаманні і мир, і війна, і любов, і ненависть, і добро, і зло. І цей природний стан був наповнений “беззаконними” діями людей і тому потребував суспільного договору про створення “суспільного союзу”. Інший український мислитель М. Козачинський вважав, що ототожнений з громадянським суспільний стан є природним для людини, тому що саме в ньому природа людини, її розум та природні права можуть розвинути найповніше. У 1710 р. ідеї свободи, демократії і гуманізму втілились у Конституції П. Орлика. Вона визнавала основними принципами суспільного устрою українського народу демократію, республіканізм, народовладдя, неможливість з боку влади порушень законів та вольностей, тобто встановила найважливіші принципи концепції громадянського суспільства.

В XIX ст. у політико-правовій думці України починають чіткіше окреслюватися основні аспекти громадянського суспільства. М. Костомаров убачав новий устрій України як суспільство, де панує рівність громадян перед законом, свобода людини визначалася як найцінніший її стан; основою суспільства є свобода господарської діяльності, що дає можливість усім членам суспільства ставати власниками з рівними правами.

М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. На його думку, саме це даватиме можливість суспільним відносинам розвиватися й удосконалюватися. Така асоціація має ґрунтуватися на засадах політичної свободи, яка й буде, на думку вченого, гарантувати права людини і громадянина. Це означає, що політичні відносини виступають складовою громадянського суспільства.

І. Франко розвивав ідею політичної самостійності, що, на його переконання, є природним правом кожної нації. Він убачав такий механізм її реалізації: у реформованому суспільстві на перший план вийде громадська думка і в результаті державні інститути будуть наділені лише виконавчими функціями. На його думку, це можливо лише тоді, коли закони відображають справедливість у всіх сферах суспільного життя. До того ж, І. Франко критикував посилення функцій державного апарату в суспільстві, вважаючи за потрібне обмежити його діяльність суспільними інститутами.

Ідеєю соціально-політичної рівності пройняті праці С. Подолинського [2] і О. Терлецького [3]. Їхній ідеал – народна федерація громадян, що має бути заснована на повній політичній рівноправності кожного громадянина; рівності всіх перед законом і рівності закону для всіх. На їхню думку, право створення та запровадження в життя законів повинно належати усім громадянам.

Після жовтневого перевороту 1917 р. ідеї громадянського суспільства та демократичної правової держави в радянській політичній і правовій ідеології проголошуються буржуазними і навіть шкідливими. І лише розгортання демократичних процесів у середині 80-х років минулого

століття посилило увагу провідних юристів на пострадянському просторі до комплексних досліджень питань прав людини та їх захисту засобами права.

Ідея громадянського суспільства і демократичної, правової держави знайшла визначення та відображення у Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) [4]. Цей документ уперше в українському праві окреслив поняття громадянського суспільства та визначив його головні риси: всебічне забезпечення прав і свобод людини, політичну свободу нації, єдиновладдя та повновладдя народу, відповідальність держави перед суспільством, повноцінний економічний, політичний, соціальний і духовний розвиток народу України та його екологічну безпеку, необхідність правової держави, що повинна забезпечити суверенітет і самоуправління народу, верховенство Конституції та законів України.

Ідеї громадянського суспільства, відображені у Декларації про державний суверенітет, були зафіксовані та поглиблені у Конституції України (1996 р.), що полягало у: проголошенні людини найвищою соціальною цінністю та створенні економічних, соціальних, політичних умов для забезпечення вільного і всебічного розвитку її особистості; ліквідації відчуженості людини стосовно соціально-економічних структур і політичних інститутів; захисті прав та свобод людини і громадянина, відповідальності держави перед людиною і суспільством за свою діяльність; забезпеченні суверенітету народу, самоорганізації та самоуправління громадян; плюралізмі форм власності, рівності суб'єктів права власності перед законом, забезпеченні права власників на ініціативну, творчу підприємницьку діяльність; плюралізмі духовного життя суспільства, на основі гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей; визнання та матеріалізації ідеї верховенства права, прийнятті законів та інших нормативно-правових актів на основі Конституції України; проголошенні держави демократичною, соціальною та правовою, тому що вона підпорядковується служінню суспільству [5]. Отже, Конституція України визнає та забезпечує умови функціонування громадянського суспільства.

У нашій країні завжди існувала практика ототожнення реалій з програмними настановами партії, що погіршувало суспільні відносини та поглиблювало протиріччя, деформувало суспільні відносини. До найважливіших факторів, за якими визначається конкретна форма громадянського суспільства належать: відносини власності, що реально існують у цьому суспільстві; рівень і форми усупільнення та рівень розвитку продуктивних сил; конкретно історичні умови країни, система громадських і політичних інститутів, політика уряду [6, с. 46].

У загальному контексті розвитку теорії та практики громадянського суспільства коротко зупинимося на історичному досвіді України. Як елемент громадянського суспільства тут з XIV ст. у деяких містах було поширене Магдебурзьке право (1339 р. його здобув Сянок, 1374 р. – Кам'янець-Подільський та інші міста, наприкінці XV ст. – Київ). Уперше право на самоврядування отримало німецьке місто Магдебург у XIII ст. Українським містам його надавали польські королі, великі князі литовські та підтверджували українські гетьмани і російські царі, утверджуючи пріоритет права і виборної спадкоємності посад. Магдебурзьке право закріплювало певний судовий та адміністративний імунітет міст, специфічне правове становище містян тощо.

З виникненням українського козацтва, яке уособлювало нову політичну верству, що виконувала функції регулятора позадержавних суспільних відносин, тобто складало ядро громадянського суспільства, почали викристалізовуватися нові правові форми. І перш за все, у цьому виявляло зацікавленість нове українське “панство” – козацька старшина, воліючи закріпити права власності на землю та козацьке самоврядування [7, с. 3–4]. Зокрема, договірні форми станових відносин зафіксовано у Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), яка не була запроваджена у життя, проте як теоретичний документ становила на той час зразок передової правової думки.

Козацька цивілізація, аналогічно до полісної, ґрунтувалася переважно на селянсько-землеробському способі життєдіяльності, органічно поєднавши у полкових структурах військову організацію і громадянську общину чи цивільну громаду [8, с. 109].

Козацькі полки були територіальними громадами з двоїстою (як у давній владі) формою власності – колективною та приватною. Правова система козацтва зафіксована під назвою “Права, по которим судитися малоросійський народ” заснована на литовських статутах, магдебурзькому та звичаєвому праві.

Подальший розвиток елементів громадянського суспільства в Україні гальмувало чимало чинників, зокрема український менталітет та імперська політика російського царизму, що стримувала урбанізацію в Україні, перетворювала міста на форпост русифікації.

Спроби лібералізувати політичні стосунки в державі робили земські діячі (земства як органи місцевого самоврядування запроваджено в Російській імперії в 1864 р.). В Україні представниками цього напрямку були: Т. Мілорадович, М. Василенко, О. Лазаревський, Ф. Лизогуб, І. Петрункевич та інші, котрі намагалися створити громадянське суспільство на зразок європейського, виступаючи проти обмеження прав людини, за чіткий розподіл влади, цивілізовані відносини між суспільством і державою. Але в умовах російського монархічного режиму та відсутності власної держави це було неможливо. [8, с. 99].

Натомість на Правобережній Україні після революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії конституція закріплювала політичні права (свобода слова, заснування політичних і громадських об'єднань, право на соціальний захист тощо), що сприяло реалізації ідеї тогочасної політичної еліти на зламі XIX–XX століть у напрямку створення українських політичних партій і домагання автономії або повної незалежності України.

Історичну долю громадянського суспільства XX ст. можна назвати трагічною. У соціалістичну добу не держава створювала громадянське суспільство, а суспільство творило державу, передаючи їй частину своїх прав. Ця ідея втілювалася за найскладніших міжнародних умов і набула дещо деформованого характеру. Негативно позначився на ній і персональний склад керівництва державою. В останні десятиліття XX ст. ситуація, з погляду буржуазної моралі і права, змінилася на користь громадянського суспільства, а в реальному житті обернулася кроком назад порівняно з попередніми роками, крім створення багатопартійності, яка, до речі, значного позитиву в суспільному житті не додала, а також штучних “демократичних” виборів до вищого законодавчого органу влади.

Якщо звернутися до нинішнього досвіду в Україні щодо наявності основних елементів громадянського суспільства, зокрема, врахування інтересів більшості громадян державою, треба відверто сказати, що вони підміняються інтересами певних суспільних груп, кланів тощо. І не відкриємо великого секрету, стверджуючи, що в Україні – слабе громадянське суспільство і слабка держава. Це розуміють не лише науковці, практики, але й пересічні громадяни. Наприклад, гірничий інженер А. Прилоус цілком справедливо вважає, що ми “маємо “кланову” імперію. Але імперію не за могутністю або впливом, а за способом управління... Повсюдне хабарництво набуло масштабів національного лиха... Відсутня свобода слова, коли не тільки сильні та багаті могли б висловлюватися, але й розумні. Немає загальнонаціональної ідеї. Правлячій верхівці вона вже не потрібна, а народові ще не потрібна. Немає справжньої демократії... Немає тямущого господаря в країні ...” [9]. І радить цей дописувач “Голосу України” починати розмову про національну ідею зі з'ясування ролі держави та людини в суспільстві. Людина є первинною “і має одержувати все необхідне для повноцінного розумового, духовного і фізичного розвитку. Суспільство талановитих і вільних особистостей розв'яже будь-які проблеми” [9]. Отже, на думку автора, громадянське суспільство – це не плід чиєїсь фантазії, а нормальне явище, що саме собою розуміється.

Кажучи про перспективу наближення до такого суспільства, потрібно реально оцінювати соціально-економічний, духовний і культурний розвиток України. Якщо у постіндустріальних країнах, де переважно подолані матеріальні проблеми соціуму, увага зосереджується на розвитку культури, а в західній філософії виникають нові концепції суспільства як модернізації громадянського (бережливе, завершене, організаційне, активне, інформаційне, телематичне тощо) [10, с. 137], то в Україні на порядку денному стоять прозаїчніші (порівняно з названими вище), але гостросоціальні та важливі завдання ліквідації значних відмінностей у соціально-економічному розвитку між містом і селом, розумовою та фізичною працею, супербагатими і вкрай бідними та створенні рівних можливостей усім громадянам для самовиявлення та самореалізації. Розв'язання цих проблем передбачалося та частково здійснювалося навіть за радянських часів, однак тепер країна відкинута в епоху так званого “ліберального” капіталізму, коли застосовуються найбрудніші засоби збагачення. Як справедливо зазначає дослідник Р. Павленко, зараз неприпустимий

“ранньобуржуазний стандарт суспільства, з властивою йому боротьбою за виживання та природним відбором” [11, с. 23]. На жаль, проголошені державними мужами демократичні перетворення здійснюються не з народом, а для нього, що є одним із найбільших прорахунків нинішньої влади, коли вона справді намагається досягти позитивних результатів.

Британський політолог Т. Кузьо вважає, що Західна Україна просунулася набагато далі шляхом демократії, ніж Східна, яка перебувала під владою Росії, де відсутніми були демократичні принципи. Його висновок про те, що “громадянське суспільство, справді незалежна преса та сильні партії існують лише в Західній Україні завдяки більш ліберальним наслідкам іноземного панування” [12, с. 268], є досить тенденційним. Гадаємо, що така думка потребує глибокого аналізу та підтвердження конкретними фактами з урахуванням широкого змісту поняття “громадянське суспільство”. Беручи до уваги той факт, що основним критерієм громадянського суспільства є реальні права людини на самореалізацію, слід зазначити, що наявність такого соціального явища як безробіття, яке особливо притаманне західним регіонам України, де народ соціально незахищений і не може застосувати свої сили і здібності, аби прогнати, не дозволяє говорити про існування повноцінного громадянського суспільства.

Як можна характеризувати нинішнє суспільство на основі таких реалій? Експертні оцінки сучасного становища в Україні, які висловлювали відомі політичні діячі на межі тисячоліть, за формою та змістом різні, а за суттю – подібні. Зокрема, журналіст В. Портников, по-перше, сам факт проголошення незалежності України у 1991 р. розцінює не як безпосередній наслідок національно-визвольного руху і відповідних настроїв у суспільстві, а як результат процесу руйнації імперії, спричинений не лише економічною кризою, але й опором народів Прибалтики і боротьбою за владу в Російській Федерації [13, с. 23].

Директор інформаційного агентства УНІАН С. Набока прогнозує перехід від авторитаризму до тоталітаризму через відсутність в Україні зворотного зв'язку між суспільством та владою та ігнорування опозиції [13, с. 77]. А директор центру політичного маркетингу О. Кривошеєнко вважає, що в Україні існує тоталітарний режим, “який прагне видаватися демократичним” [13, с. 91].

Більшість експертів, аналізуючи сучасний стан українського суспільства, виділяли найхарактерніші його ознаки, що разом створюють загальне уявлення про Україну, яка поки що лише наближається до справжньої незалежності, демократії та громадянського суспільства. Певним чином розчаровані ситуацією, що склалася у державі, відомий політичний діяч, колишній політв'язень С. Хмара: “Україна не є незалежною. І не наближається до незалежності”; завідувач кафедри Українського центру правничих студій при Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка В. Кампо, який вважає, що нам не вдалося наблизитися до громадянського суспільства та демократичної правової держави, оскільки роль провідника “взяла на себе державна бюрократія, яка втілює єдність нової і старої номенклатури”; О. Мороз, котрий образно зазначає, що зі своїми громадянами “державна поводить, як армія окупанта на зайнятій території” [13, с. 23–35] та ін.

Для сучасного українського суспільства актуалізуються принаймні три основні особливості громадянського суспільства.

По-перше, громадянське суспільство має стати структурованим, визріти в певну соціокультурну композицію громадських організацій, об'єднань, асоціацій, рухів, що саме по собі вимагає правового регулювання їхньої діяльності та співвідносин між ними.

По-друге, завданнями такого суспільства, як це впливає із європейського історичного досвіду, можна вважати: гарантування прав і свобод кожному громадянину, громадського страхування щодо їхнього реального забезпечення; громадське оцінювання “життєвого світу” щодо дотримання принципу справедливості; громадський контроль щодо невтручання державних органів управління в особисте життя громадянина.

По-третє, оскільки сучасна соціальна держава, “державна добробуту”, не витримує фінансового навантаження “соціальності”, певні функції стосовно цієї справи бере на себе громадянське суспільство.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що ідеологічним обґрунтуванням історичного процесу формування громадянського суспільства є:

1) концепція індивідуалізму, згідно з якою людину розглядають як першооснову суспільного політичного устрою, найвищу соціальну цінність;

2) ліберальне розуміння свободи, що не зводить її лише до взаємовідносин між людиною та державою, коли політична свобода розглядається лише як засіб реалізації особистої свободи;

3) ідея самоврядування і, передусім, місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію та відносну автономію організації, здійснення різних форм публічної влади.

На нашу думку, на цих засадах можливо концептуально відокремити державу від суспільства, розглядаючи її як специфічне соціальне явище, що має іманентні ознаки та атрибути, виконує певні службові функції щодо суспільства, визначити реальні можливості державно-владного впливу на суспільні відносини та ступінь його ефективності, встановити оптимальні для функціонування суспільства межі державного втручання в його життєдіяльність і, в підсумку, забезпечити підконтрольність суспільству державних інститутів. Відтепер державу розглядають як інститут суспільства, за допомогою якого воно набуває здатності концентрувати свої зусилля в національному вимірі для вирішення першочергових проблем.

Громадянське суспільство в процесі свого формування потребує наявності базових компонентів, основними серед яких є:

– незалежна особистість, що усвідомлює свої права та обов'язки, а тому потребує взаємодії з іншими людьми;

– розвинуті самоврядні соціальні структури, здатні репрезентувати та відстоювати інтереси своїх членів перед іншими соціальними установами, органами державної влади;

– інститути ринкової інфраструктури, що забезпечують економічну незалежність людей, їхню здатність самостійно, відповідно до встановлених правил, задовольняти свої потреби;

– специфічний духовний та моральний суспільний клімат, основу якого становить загальноприйняте переконання в самоцінності кожної людської особистості, непідпорядкованість її інтересів абстрактному “колективному інтересу”, утвердження принципу особистої відповідальності за наслідки власної діяльності.

Відомий український вчений, автор багатьох монографій і наукових праць з проблем історії філософії, методологічних аспектів суспільствознавства та культурно-світоглядних проблем академік НАН України В. Шинкарук, зазначав, що між громадянським суспільством, притаманною йому державою та їхніми ідеологічними формами існує глибокий взаємозв'язок і взаємоопосередкування, де визначальним виступає громадянське суспільство, бо, зрештою, саме воно є дійсним суб'єктом і базисом держави та ідеології [14, с. 53–56].

Не менш відомий фахівець у сфері національної безпеки, російський вчений А. Возженіков у своїй монографії, присвяченій теоретичним, політичним і стратегічним питанням національної безпеки, також відносить питання створення стійких основ правового, демократичного, громадянського суспільства до життєво важливих інтересів держави [15]. Хоча, на наш погляд, уявити собі дійсно громадянське суспільство, в якому відсутні основи правового, демократичного суспільства і соціально орієнтована ринкова економіка, досить важко. Невипадково створення соціально орієнтованої ринкової економіки, відповідно до Концепції, віднесено до пріоритетних національних інтересів України.

Як відомо, під поняттям “громадянське суспільство” розуміють сторону життєдіяльності суспільства й окремих індивідів, яка перебуває поза сферою впливу політичних інститутів, директивного регулювання та регламентації державою [16]. Це своєрідна частина цілісного соціального організму, яка більшою мірою характеризує соціальну, ніж політичну сферу життя і вміщує певну сукупність існуючих у суспільстві неполітичних відносин (господарських, соціальних, культурних, духовних, сімейно-побутових тощо), а також становище, роль, права і обов'язки особи в системі суспільних зв'язків та інститутів. Водночас притаманні йому політичні та державні інституції повинні розглядатись у контексті економічних і соціальних структур громадянського суспільства, властивих йому суспільних відносин.

Сучасні дискусії довкола суті поняття “громадянське суспільство” та його місця в суспільній науці, аж до заперечення його евристичної цінності [17, с. 58–61, 70–74] пов'язані насамперед із тим, що за кількості років своєї історії термін став полісемантичним (тобто словам, що його утворюють, було надано різних значень). Інша причина полягає в користуванні різною методологією

при дослідженні та акцентуванні різних сторін цього складного, багатоаспектного явища. Ще одна проблема, що може викликати певне непорозуміння, – це поки що недостатня відмежованість теоретичної абстракції “громадянське суспільство”, що використовується науковцями як ідеальний тип, від описових (емпіричних) характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств, що в певний спосіб та до певної міри наближаються до цієї абстракції.

На жаль, чимало авторів в Україні, не заглиблюючись у складні теоретичні аспекти концепції громадянського суспільства, не звертають уваги на ту обставину, що своє аналітичне навантаження це поняття набуває лише у випадку розгляду його як певної протиположності (не обов’язково у конфронтаційному сенсі) або принаймні нетотожності поняттю держави та політичної системи суспільства – тобто усіх тих структур, які володіють політичною владою та застосовують її в регулятивних цілях. Тому не слід змішувати “суспільство” як людську спільність взагалі з категорією “громадянське суспільство”, яке виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації [18, с. 277], зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди, поширюючись у наш час на різні регіони та континенти. Воно займає певне місце в суспільній системі, має свою структуру та культурні особливості.

У пошуках загальноприйнятого визначення громадянського суспільства, яке задовольняло б потреби дослідників і західних, і посткомуністичних країн (де масові рухи кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття уже позаду і стало очевидним, що не вони складають основну форму інститутів громадянського суспільства), доцільно звернутися до структурно-функціонального підходу [19, с. 11]. Саме спеціалістові в цій галузі, соціологу-парсоністу із Каліфорнійського університету Дж. Александеру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення цього феномена: “Громадянське суспільство – це сфера людської солідарності” [20, с. 646–647]. Близьким до цього є судження іншого американця – М. Уольцера, котрий описує громадянське суспільство як “простір непримусової людської асоціації”, а також німецького соціального філософа Ю. Габермаса, який розглядає громадянське суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії та як життєвий світ людини [21, с. 54–55].

Висновки. Отже, громадянське суспільство – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об’єднання, асоціації) та різного роду об’єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя та виступають своєрідним регулятором свободи людини.

Таке визначення громадянського суспільства поєднує асоціативний, структурний та функціональний аспект розуміння громадянського суспільства. Але не слід забувати одного важливого моменту, що громадянське суспільство, незважаючи на його структурованість, це, насамперед, суспільство, в якому пріоритетними є інтереси людини.

Проблематика громадянського суспільства є доволі складною, вона не обмежується структурними моментами в його функціонуванні та розвитку. Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що під час дослідження цього феномена особливу увагу належить приділяти тим особливостям, які притаманні громадянському суспільству.

По-перше, громадянське суспільство ми розглядаємо як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, зокрема економічному, соціальному та політичному.

Суть економічного аспекту полягає в тому, що: кожен індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; індивід має право на свободу вибору форм власності; на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами.

Соціальний аспект розглядається як приналежність індивіда до певної спільності (сім’ї, клану, класу) чи автономна самостійність з метою забезпечення своїх потреб.

Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості бути членом партії, брати участь у виборах.

По-друге, громадянське суспільство, на нашу думку, відкрите соціальне утворення, що зумовлюється: відсутністю жорсткої регламентації з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики; правом вільного в'їзду в країну та виїзду з країни; обміном інформаційними, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами.

По-третє, громадянське суспільство – це складна структурована система (плюралістична), для якої характерна повнота, стійкість та відтворюваність.

По-четверте, громадянське суспільство – це система, що має свої механізми розвитку та управління, тобто: громадяни, які вступають у різного роду відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; громадянська ініціатива, громадянський обов'язок створить можливості для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, для якого характерним є: визнання та матеріалізація ідей верховенства права, а особливістю останнього має бути поділ на публічне та приватне право, єдність права та закону; правове забезпечення та розмежування діяльності різних гілок влади; розвиток і вдосконалення суспільства разом із розвитком та вдосконаленням правової держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Оріховський-Роксолан С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу (1543) // *История политических и правовых учений / Станіслав Оріховський-Роксолан [хрестоматія для юрид. вузів і фак-ов]; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; сост. и общ. ред. Г. Г. Доленко. – Х.: Факт, 2000. – С. 275.*
2. Подолінський С. А. *Вибрані твори / Сергій Андрійович Подолінський; упоряд., передмова і примітки Л. Я. Корнійчук; Київ. нац. економ. ун-т. – К., 2000. – 326 с.*
3. Терлецький О. *Історія України від 1728 до 1917 р. / Остап Терлецький. – Львів: Просвіта, 1936. – 104 с.*
4. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. // *Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.*
5. Конституція України: *Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К.: Велес, 2008. – 48 с.*
6. Одинцова А. В. *Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А. В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 40–51.*
7. Гуржій О. І. *Право в українській козацькій державі, (друга половина XVII – XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржій; АН України. Ін-т історії України. – К., 1994. – 222 с.*
8. Пасько І. *Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів: Компаративні нариси / І. Пасько, Я. Пасько. – Донецьк: Східний видав. дім, 1999. – 184 с.*
9. Прилоус А. *Ми – мета і засіб, або Правила співжиття для душі та економіки / А. Прилоус // Голос України. – 2002. – 28 трав. – С. 7.*
10. Кравченко І. І. *Концепція гражданского общества в философском развитии / И. И. Кравченко // Полис. – 1991. – № 5. – С. 126–139.*
11. Павленко Р. *Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко // Нова політика. – 1996. – № 5. – С. 17–23.*
12. Рябчук М. *Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 272 с.*
13. *Напередодні. Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки. – К., 2000. – С. 23–35, 77, 91.*
14. Шинкарук В. *Громадянське суспільство, держава, ідеологія / В. Шинкарук // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 53–56.*
15. Возжеников А. В. *Национальная безопасность: теория, политика, стратегия: монография / Анатолий Васильевич Возжеников. – М.: НПО “Модуль”, 2000. – 240 с.*
16. *Краткий политологический словарь / под ред. С. Г. Рябова, З. И. Тимошенко. – К.: РАПО “Укрвузполиграф”, 1992. – 104 с.*
17. Кін Дж. *Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Джон Кін; пер. з англ. О. Грищенко. – К.: К.І.С.; АНОД, 2000. – 246 с.*
18. *Політологія: підруч. для студ. ун-тів / Остап Іванович Семків; за ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1993. – 592 с.*
19. Олійник А. Ю. *Теорія держави і права: навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарєв, О. Л. Слюсаренко; Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 200 с.*
20. Шемшученко Ю. С. *Громадянське суспільство // Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – С. 646–647.*
21. Андрусак І. *Блиск і злиденність української націонал-демократії: Політологічне есе / І. Андрусак, Є. Петренко. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 54–55.*

REFERENCES

1. Orikhovs'kii-Roksolan S. *Napuchennya pol's'komu korolevi Sigizmuudu Avgustu (1543)* [Napuchennya polskomu korolevi Sigizmuudu Augustus (1543)]. History of political and legal doctrines [reader for jurid. Universities and Faculty s]; Nat. jurid. Acad. Ukraine named. Yaroslav the Wise; comp. and Society. Ed. GG Dolenko. Kharkiv: Fact Publ, 2000. p. 275.
2. Podolyns'kyy S. A. *Vybrani tvory* [Selected works]. compilation., preface and notes LY Korniyuchuk; Kiev. nat. economy. Univ. Kiev, 2000. 326 p.
3. Terlets'kyy O. *Istoriya Ukrayiny vid 1728 do 1917 r.* [History of Ukraine from 1728 to 1917]. L'viv: Prosvita Publ, 1936. 104 p.
4. *Deklaratsiya pro derzhavnyy suverenitet Ukrayiny vid 16.07.1990 r.* [Declaration of State Sovereignty of Ukraine of 16.07.1990 p.]. Supreme Council of Ukraine. 1990. № 31. Art. 429.
5. *Konstytutsiya Ukrayiny: Iz zminamy, vnesenymy z-hidno iz Zakonom # 2222-IV vid 08.12.2004 r.* [The Constitution of Ukraine, amended according to the Law № 2222-IV of 08.12.2004 p.]. Kiev: Veles Publ., 2008. 48 p.
6. Odyntsova A. V. *Hrazhdanskoe obshchestvo: proshloe, nastoyashchee, budushche* [Civil Society: Past, Present and Future]. Socio-Political Sciences. 1991. Vol. 12. pp. 40-51.
7. Hurzhiy O. I. *Pravo v ukrajins'kiy kozats'kiy derzhavi, (druha polovyna KhVII – KhVIII st.)* [Right in the Ukrainian Cossack state (second half XVII–XVIII century)]. Kiev: AN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny Publ, 1994. 222 p.
8. Pas'ko I. *Hromadyans'ke suspil'stvo i natsional'na ideya: Ukrayina na tli yevropeys'kykh protsesiv: Komparatyvni narysy* [Civil society and national idea: Ukraine against the background of European processes, comparative essays]. Donets'k: Skhidnyy vydav. Dim Publ, 1999. 184 p.
9. Prylous A. *My – meta i zasib, abo Pravyla spivzhyttya dlya dushi ta ekonomiky* [We – the goal and the means, or the rules of coexistence for the life and economy]. Voice of Ukraine. 2002 May 28. p. 7.
10. Kravchenko I. I. *Kontseptsiya grazhdanskogo obshchestva v filosofskom razvitii* [The concept of civil society in philosophical development]. Polis.1991. No 5. pp. 126–139.
11. Pavlenko R. *Dynamika hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini* [The dynamics of civil society in Ukraine]. New policy. 1996. No5. pp. 17-23.
12. Ryabchuk M. *Vid Malorosiyi do Ukrayiny: Paradoksy zapizniloho natsiyetvorenniya* [From Little Russia to Ukraine: Paradoxes belated Nation Building]. Kiev: Krytyka, 2000. 272 p.
13. Naperedodni. *Ukrayina na rubezhi tysyacholit'*. Ekspertni otsinky. [On the eve. Ukraine at the turn of the millennium. Expert assessments]. Kiev, 2000. pp. 23–35, 77, 91.
14. Shynkaruk V. *Hromadyans'ke suspil'stvo, derzhava, ideolohiya* [Civil society, the state ideology]. State building. 1993. No 5. pp. 53–56.
15. Vozzhenikov A. V. *Natsional'naya bezopasnost': teoriya, politika, strategiya: monografiya* [National Security: Theory, Policy, Strategy: the monograph]. Moscow: NPO “Modul” Publ, 2000. 240 p.
16. *Kratkii politologicheskii slovar'* [Brief Political Science Dictionary]. pod red. S. G. Ryabova, Z. I. Timoshenko. Kiev: RAPO “Ukrvuzpoligraf” Publ, 1992. 104 p.
17. Kin Dzh. *Hromadyans'ke suspil'stvo. Stari obrazy, nove bachennya* [Civil society. The old images, a new vision]. Kiev: K.I.S.; ANOD Publ, 2000. 246 p.
18. *Politolohiya: pidruch. dlya stud. un-tiv* [Political science: textbook. for students. un-ing]. za red. O. I. Semkiva. Lviv: Svit Publ, 1993. 592 p.
19. Oliynyk A. Yu. *Teoriya derzhavy i prava: navch. posib.* [Theory of law: teach. guidances.]. A. Yu. Oliynyk, S. D. Husaryev, O. L. Slyusarenko; Nats. akad. vnutr. sprav Ukrayiny. Kiev: Yurinkom Inter Publ, 2001. 200 p.
20. Shemshuchenko Yu. S. *Hromadyans'ke suspil'stvo* [Civil society] // Legal Encyclopedia: [6 vols.] / Redkol .: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.). Kiev: Ukr. entsykl.Publ, 1998. Vol.1. pp. 646–647.
21. Andrusyak I. *Blysk i zlydennist' ukrajins'koyi natsional-demokratiyi: Politolohichne ese* [Shine and poverty Ukrainian national democracy Political essay]. Kiev: Smoloskyp Publ, 1999. pp. 54–55.

Дата надходження: 12.12.2016 р.